

OSMANLI - İRAN İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE ERZURUM KONFERANSI

YRD. DOÇ. DR. İBRAHİM AYKUN*

Osmanlı Devletinin doğu komşusu olan İran ile ilişkileri genellikle problemlili bir şekilde devam etmiştir. Bunun önemli sebeplerinden birisi de aradaki mezhep farklılığıdır.

Muaviye'nin 680'de Şam'da ölümü üzerine hilafet makamına oğlu Yezit oturmuşsa da, halifeliğini tanımayan da vardı. Kûfeliler de muhalifler arasındaydı. Hz. Hüseyin'i Kufe'ye davet etmişler ve " *gel atan Hz. Ali yerine otur, hilafeti talep eyle. Biz dahi başımızı ve malımızı senin yoluna feda edelim*"¹ ifadesini kullanmışlardır. Hz. Hüseyin yapılan bu daveti kabul ederek yola çıkmıştır. Vali Ubeydullah bin Ziyad'ın geri dönmesi yolundaki uyarılarını da dikkate almamıştır. Neticede Bağdat yakınlarında Kerbela'da başlayan mücadele Hz. Hüseyin'in Sinan bin Enes tarafından öldürülmesiyle neticelenmiştir.²

Yezit'in Hz. Hüseyin'in kesik başı önünde "Allah'a yemin ederim ki ey Hüseyin, eğer seninle çarpışan ben olsaydım seni öldürmezdim"³ diye olaydan üzüntü duyduğu belirtmesi de artık pek bir şey ifade etmemiştir. Zira Hz. Hüseyin öldürülmüş İslam dünyasının kalbinde sönmez bir ateş yakılmıştır. Bu olaydan sonra İslam dünyası Şîi ve Sünnî olmak üzere kesin olarak iki kutba ayrılmıştır.

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Muaviye'nin 680'de Şam'da ölümü üzerine hilafet makamına oğlu Yezit oturmuşsa da, halifeliğini tanımayan da vardı. Kûfeliler de muhalifler arasındaydı. Hz. Hüseyin'i Kufe'ye davet etmişler ve "gel atan Hz. Ali yerine otur, hilafeti talep eyle. Biz dahi başımızı ve malımızı senin yoluna feda edelim" ifadesini kullanmışlardır. Hz. Hüseyin yapılan bu daveti kabul ederek yola çıkmıştır. Vali Ubeydullah bin Ziyad'ın geri dönmesi yolundaki uyarılarını da dikkate almamıştır. Neticede Bağdat yakınlarında Kербela'da başlayan mücadele Hz. Hüseyin'in Sinan bin Enes tarafından öldürülmesiyle neticelenmiştir.

Safevî Devletinin Kuruluşundan Abdülmecid'in Tahta Çıkışına Karar Osmanlı İnan İlişkilerine Bir Bakış

XVI. yy başlarında İnan coğrafyasında Safevi adında bir devlet kurulmuştur. Kurucusu Şah İsmail olmasına rağmen devletin ismi, Halvetiye tarikati kurucusu İbrahim Zahid Geylanî'nin müritlerinden ve sonra tarikatın şeyhliğine geçen Şeyh Safiyüddindengelmeğektir. Şeyh Safiyüddinin Şafii mezhebinden olmasına karşın torunu Şeyh Ali zamanında tarikat Şiiliğe kaymıştır.⁴

Walter Hinz Erdebil'deki tarikatten Safevi devletinin kuruluşuna kadar geçen zamana dikkat çekerek "Bir takım mübarek şeyhler, yüzyıllar kaplayan nesillerin körükörüne sadâkatini temin eden derviş hareketi meydana getirmişlerdi. Şah İsmail (1500-1524), bu hareketi dahiyane bir cesaretle siyasi sahaya çevirerek bir millî devlet kurmasını bilmişti"⁵ sözleri ile yapmış olduğu değerlendirme isabetli bir değerlendirmedir. Bir başka deyişle de Safevi devleti Şeyhlikten şahlığa dönüşmüş bir devlettir.

Safevi Devletinin kurulmasından sonra Osmanlı-Safevi mücadelesi de başlamıştır. Hz. Hüseyin'in öldürülmesiyle iki kutba ayrılan İslam dünyasında Sünni mezhebinin bayraktarlığını Osmanlı devleti, Şii İslam dünyasının bayraktarlığını da Safevi devleti yapacaktır. Şah İsmail'in yayılmacı emellerinde Şii mezhebini kullanması ve bu amaçla Osmanlı devleti içerisinde bir takım faaliyetlerde bulunması ilişkilerin soğuk bir şekilde devam etmesine sebep olmuştur. İki devlet ilişkilerinde hep temkinli ve mesafeli durmuşlardır.

Şah İsmail döneminde İnan'ın Anadolu'da Şiiliği yayma propagandası Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'in gözünden kaçmamış, iki devlet ordularının Çaldıran'da karşılaşmaları Osmanlı ordusunun galibiyetiyle neticelenmiştir.⁶

Kanuni sultan Süleyman zamanında Tekeli Ulama Sultan'ın Osmanlı devletine, Bitlis hakimi

Şeref Han'ın İran'a sığınması ve diğer bir takım sınır olayları yeni bir Osmanlı-İran savaşının çıkmasına sebep olmuştur. 1534 ve 1548 yıllarında İran üzerine asker sevk edilmiş ve bu mücadeleler 1555 yılında Amasya Antlaşmasıyla son bulmuştur.⁷

II. Şah İsmail zamanında sınırdaki aşiretler yüzünden Osmanlı-İran ilişkileri yeni bir Osmanlı Rus savaşının çıkmasına sebep olmuştur. 1577-1590 yılları arasında devam eden harbin birinci safhası 21 Mart 1590 İstanbul Antlaşmasıyla sona erdi. I. Şah Abbas 1603'de Nihavend şehrinin I. Şah Abbas tarafına geçmesi, Selmas Kürt beylerinden Gazi Bey'in isyan ederek Şah Abbas'dan yardım istemesi Osmanlı-İran savaşının yeniden açılmasına sebep oldu ve savaş 1618'de Şahın sulh isteği üzerine Nasuh Paşa Antlaşması esas alınarak barış yapıldı.⁸

1746'da İran tahtına oturan Nadir Şah Afşar döneminde ilişkiler tekrar gerginleşmiştir. Şahın, Safeviler döneminde yapılan antlaşmaları yürürlükten kaldırdığını ilan etmesi ve Osmanlı topraklarına saldırması ile başlayan savaş 1746 Eylülünde Kerden Antlaşmasıyla son bulmuştur.⁹

Safevi döneminin sone ermesiyle ülkede karışıklık hüküm sürmeye başlamış, bunun neticesinde İran tahtı bir süre boş kalmıştır. Bir süre Afganlılarının işgalinde kalmışsa da Zend hanedanının mücadelesi sonucunda Afganlılar uzaklaştırılmıştır. İran'da yeni bir unsur olarak ortaya çıkan Kaçarların Nadir şah Afşar ve Zend hanedanıyla yürüttükleri mücadele başarıyla sonuçlanmış 1795'de Ağa Muhammed Han'ın Tahran'da resmen tahta oturmasıyla Kaçar hakimiyeti başlamıştır.¹⁰ Muhammed Han kısa bir süre tahta kalmıştır 1797'de öldürülmesi üzerine yerine Feth Ali şah geçmiştir.

Feth Ali Şah zamanında iki ülke arasında aşiretlerin karşılıklı sınır ihlalleri ilişkilerin sık sık gerginleşmesine sebep oluyordu. 1821'de Osmanlı topraklarına geçen Haydaranlı aşiretinin İran tarafından istenmesi, yine bir takım aşiretlerle birlikte İran askerlerinin Kağızman'a saldırıları, İran hacılarının soyulup öldürülmesi

Walter Hinz Erdebil'deki tarikatten Safevi devletinin kuruluşuna kadar geçen zamana dikkat çekerek "Bir takım mübarek şeyhler, yüzyıllar kaplayan nesillerin körükörüne sadâkatini temin eden derviş hareketi meydana getirmişlerdi. Şah İsmail (1500-1524), bu hareketi dahiyane bir cesaretle siyasi sahaya çevirerek bir millî devlet kurmasını bilmişti" sözleri ile yapmış olduğu değerlendirme isabetli bir değerlendirmedir. Bir başka deyişle de Safevi devleti Şeyhlikten şahlığa dönüşmüş bir devlettir.

Feth Ali Şah zamanında iki ülke arasında aşiretlerin karşılıklı sınır ihlalleri ilişkilerin sık sık gerginleşmesine sebep oluyordu. 1821'de Osmanlı topraklarına geçen Haydaranlı aşiretinin İran tarafından istenmesi, yine bir takım aşiretlerle birlikte İran askerlerinin Kağızman'a saldırıları, İran hacılarının soyulup öldürülmesi gibi meseleler yeni bir Osmanlı-İran savaşının çıkmasına sebep oldu. İran ordusu, Şark Seraskeri Mehmed Emin Rauf Paşa'nın yönetimindeki Osmanlı ordusu karşısında başarılı olmuşlarsa da çıkan kolera salgını nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu savaşı nihayetlendiren antlaşma Erzurum'da imzalanmıştır.

gibi meseleler yeni bir Osmanlı-İran savaşının çıkmasına sebep oldu.¹¹ İran ordusu, Şark Seraskeri Mehmed Emin Rauf Paşa'nın yönetimindeki Osmanlı ordusu karşısında başarılı olmuşlarsa da çıkan kolera salgını nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹² Bu savaşı nihayetlendiren antlaşma Erzurum'da imzalanmıştır. 1823 Erzurum Antlaşması olarak anılan bu antlaşma da iki devlet arasındaki pürüzleri giderememiş, sorunlar büyüyerek devam etmiştir.

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sırasında İran ile ittifak teşebbüsünde bulunulmuştur. İttifak için Tezkere-i Sâni Tayyibi Efendi görevlendirilmiştir. Erzurum'a kadar İran ittifakıyla görevlendirildiğini gizlemesi istenmiş, burada edineceği bilgiden sonra İran'a gidip gitmemeye karar vermesi konusunda bir talimat verilmiştir. Tayyibi Efendi Erzurum'da geldiğinde savaşta ele geçirilen Rus esirlerin içerisinde İran'ın ileri gelenlerinin de bulunduğu bilgisinden sonra İran'a gitmekten vazgeçmiştir¹³.

Abdülmecid'in Tahta Çıktığı Sıralarda

Osmanlı-İran İlişkileri

İran Şahı Feth Ali Şah'ın 1834 yılında ölmesi üzerine yerine Muhammed Şah geçmişti. Muhammed Şah'ın kardeşlerinden bir kısmını öldürmüş, birkismini de hapsedmişti. Diğer kardeşlerin de Osmanlı Devletine sığınmışlardı. Bunların Erdebil kalesine hapsedilmiş kardeşlerinin kurtarılması için Osmanlı Devletinden ricade bulunmuşlardı. Bu talep üzerine Kemal Efendi 1 Haziran 1837'de İran'a gönderilmiştir. İran'da yapılan görüşmelerden sonra tutuklu şehzadelerini afvedilerek aileleriyle birlikte Tebriz'de ikamet etmelerine karar verilmiştir.¹⁴

Kemal Efendi'in İran'da bulunduğu sırada Zehab Sancağının Osmanlı toprağı olduğu konusunda evet-hayır bir şey diyimemişler, Şah Abbas'ın IV. Murad'a verdiği anlaşmanın suratının Osmanlı defterhanesindenki suretin İran elçisi vasıtasıyla İran'a ulaştırılmasından sonra

Osmanlı-İran heyetlerinden oluşacak bir komisyon tarafından karar verilmesini benimsemişlerdi.¹⁴

Osmanlı-İran arasındaki sorunlardan birisi de Muhammere'nin hangi devlete ait olduğu hususundaydı. Bağdat valisi Ali Rıza Paşa'nın Muhammere üzerine yaptığı tedit harekâtı da ilişkiler gerginleşmesini sebep olan diğer bir husustu.

İbrahim Sarim Efendinin

İran Elçiliği

Ali Rıza Paşa'nın Muhammere harekâtı üzerine İstanbul'daki İran elçisi İran'a dönmüş, İran ordusunun Bağdat üzerine harekât etmesine karar verilmişti. Bu sırada Mehmet Ali Paşa isyanı da devam ediyordu ve Osmanlı Ordusu Nizip'te ağır bir yenilgiye uğramıştı. Şimdi bir de İran ile uğraşmak istemeyen devlet, meselede alttan almak istiyordu. Bu nedenle hem Abdülmecid'in tahta cülusunu tebliğ etmek hem de iki devlet arasındaki sorunları barışçı yollardan çökmek amacıyla görüşmelerde bulunmak için İbrahim Sarim Efendi'nin fevkalade yetki ve büyükelçilik unvanıyla İran'a gönderilmesine karar verilmiştir.¹⁵

23 Ekim 1839'da İstanbul'dan deniz yoluyla hareket eden Sarim Efendi Trabzon'dan kara yoluyla Erzurum'a buradan da Tebriz'e gitmiş, kendisinden sonra gelen şah'a verilecek hediyelerin ulaşmasından sonra Tahran'a gitmiştir.¹⁶ Şah'ın İsfahan'a gittiğinin öğrenilmesi üzerine bir süre Tahran'da kaldıktan sonra İsfahan'a hareket edilmiştir.¹⁷ İsfahan'a ulaştığında da name-i hümayun ve hediyeleri şah'a takdim etmiştir.¹⁸ İran Nezaret-i Hariciye vekili Mirza Ali ve Hacı Mirza Akasi ile yapılan görüşmeler neticesinde iki devlet arasındaki sorunlar büyük ölçüde halledilmiştir. Ancak Muhammere meselesinde İranlıların güçlük çıkaracakları anlaşılmıştı. Sarim Efendi'ye göre İranlıların bu meselenin çözümündeki uzlaşmaz tutumları Osmanlıdan tazminat almak istemeleriydi¹⁹

Celali Aşiretinin Bayezid'i İşgali

Sarim Efendi'nin İran'da bulunduğu sıralarda İran aşiretlerinden Celali aşireti yaylak için Bayezid'e gelmiş, halka çeşitli zulümler yapmışlardı.²⁰ Yaptıkları sadece bunlarla da kalmamış Eleşkird ve Bayezid arasındaki kervanlara da saldırmışlar, mal ve eşyalarını çalmışlardı.²¹ Celali aşiretinin çevreye verdiği zararlar üzerine Bayezid mutasarrıfı Behlül Paşa yardım talebinde bulunmuş, Van kaymakamı ve Hakkari beyi ve diğer gerekli şahısların mutasarrıf paşaya yardım etmeleri istenmişti.²²

Osmanlı-İran arasındaki sorunlardan birisi de Muhammere'nin hangi devlete ait olduğu hususundaydı. Bağdat valisi Ali Rıza Paşa'nın Muhammere üzerine yaptığı tedit harekâtı da ilişkiler gerginleşmesini sebep olan diğer bir husustu.

Celali aşireti sadece Bayezid ve havalisine saldırmamış, Kars ve Pasin civarına da saldırmıştır. Aşirenin bu şekilde Osmanlı topraklarında yaptığı tecavüzler Meclis-i Hass-ı Vükalada görüşülmüş, yapılan saldırılarda saldırganların içerisinde İran askerlerinin de bulunmasından dolayı İran'dan devletçe tazminat talep edilmesi görüşülmüştür. İran elçisinden, aşiretin yaptığı zararların bedelen veya nakden ödenmesi hususunu devleti tarafına bildirmesi istenmiştir. Ayrıca Erzurum valisine de yazı yazılarak, aşiretin verdiği zararların tespiti ve İran devletinden tazminat istenmesi için Sarim Efendiyle temasa geçmesi uyarısı yapılmıştır.²⁴

Sarim Efendi İran'dan dönüşü sırasında Osmanlı devletinden isteklerini kapsayan bir yazı verilmişti. Aslında bu iki devlet arasındaki sorunların neler olduğunu da gösteriyordu. 10 maddelik bu talep şunları kapsıyordu.

1. Osmanlı devletine sığınan şehzadelerin iadesi.
2. Süleymaniye valisi Ahmet Paşa'nın neden olduğu zararların ödenmesi ve valinin cezalandırılması.
3. Revanduz beyinin neden olduğu zararların ödenmesi.
4. Otura ile Necşalan zararlarından dolayı İran'a ödenmesi gereken zararın ödenmesi.
5. Muhammere'ye yapılan zararın ödenmesi.
6. Caf aşiretinin yaptığı yağma ve Zülal sancağı hakkındaki meseleler.
7. İki taraf elçilerinin masraflarının karşılanması sorunu.
8. Celali aşiretinin Osmanlı toprağına tecavüzünün engellenmesi.
9. Yağma edilen mal ve eşyaların ödenmesi
10. Gümrük vergileri başta olmak üzere diğer hususlarla ilgili bir antlaşmanın yapılması.

Osmanlı İran ilişkilerini Gerginleştiren sadece bu anlaşmazlıklar değildi. Gittikçe daha başka sorunlar da çıkıyordu. Artık Mısır meselesinin de halletmiş olmasından dolayı Osmanlı devleti de iki devlet arasında çıkan sorunlarda alttan almak istemiyordu.

İran, Osmanlı toprağı olan Süleymaniye'ye müdahale etmeye başlamıştı. İran, valilikten alınan Mahmut Paşa'nın tekrar valiliğe atanmasını istiyordu. Şah kendilerine sığınmış olan Mahmut Paşa'nın tekrar Süleymaniye'ye atanması için 2000 askerlik bir kuvveti Süleymaniye taraflarına göndermiştir. Burada yapılan mücadeleler İran'ın hezimetleriyle sonuçlanmıştır.²³

İki devlet arasında sık sık sınır çatışmaları yaşıyordu. Muhammed Şah'ın tahta geçmesinden sonra iki devlet arasında yaşanan başlıca önemli olaylar şunlardır.

1. Aynı zamanda Şahın kardeşi de olan Kahraman Mirza'nın Bayezid'e hücum ederek yağmalaması.

2. Bayezid'deki Osmanlı aşiretlerinin İran topraklarını yağmalaması.

3. 1835'de Osmanlı aşiret reisi Han Mahmud'un Hoy ve Kotur'u yağmalaması.

4. Revanduz beyinin Merkür ve Urmiye nahiyelerine saldırması.

5. İran tarafından Bayezid mutasarrıfının İran aşiretlerini Osmanlı topraklarına göç ettirdiği iddiasında bulunulması.

6. Süleymaniye bölgesinde bulunan Osmanlı aşiretlerinin İran yaylalarını kullandıkları iddiasıyla para istenmesi. Osmanlı devletinin Zehav'ın kendi toprakları olduğunu iddia ederek terkini istemesi.

7. Ali Rıza paşa'nın Muhammere'ye yaptığı askeri harekât.

İşte bu meselelerden dolayı iki devlet arasındaki ilişkiler gerginleşmiş ve sınır valilerine muhtemel savaş için askeri hazırlıklarını yapmaları istenmişti. Hatta İran Şahı Osmanlı devletinde bulunan İran tüccarlarının alacak-verecek işlemlerini tamamlayarak dönmeleri için üç ay süre vermişti.

Erzurum Konferansı

İki devletin savaş hazırlıklarını tüm hızıyla devam ettirdikleri ve savaşın her an patlaması beklenirken önemli bir gelişme yaşandı. Bölgedeki gelişlerden endişeye kapılan Rusya ve İngiltere, iki devlete kendi gözetimlerinde meseleleri görüşerek barışçı yollardan halletmeleri teklifi yaptılar. Aslında iki devletin de sorunları savaştan ziyade barışçı yollardan halledilmesine ihtiyaçları vardı.

Osmanlı devleti Mehmet Ali Paşa sorununu daha yeni halletmişti. Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasının hemen ardından Tanzimat Fermanını ilan edilmiş, devleti çöküntüden kurtarmak için esaslı bir program uygulamaya başlamıştı. Bunun için zamana ihtiyacı vardı. Bunun yanında Osmanlı Devletinin maliyesi hiç de iyi değildi. Balkanlardaki isyanlar, Mora isyanıyla Yunanistan'ın bağımsızlığının kazanması sürecindeki harcamalar, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı ve hemen ardından başlayan Mehmet Ali Paşa isyanı Osmanlı Devletini mali yönden çok yıpratmıştı. Bir savaştan ziyade meselelerin barışçı yollardan halledilmesi devlete kendini toparlanma imkânı sağlayabilirdi.

İran'ın durumu da Osmanlılardan farklı değildi. 1834'de İran tahtına çıkan Muhammed Şah kardeşleriyle sorun yaşamış, şehzadelerden bir kısmı Osmanlı Devletine sığınmışlardı. Yine Feth Ali Şah zamanında başlayan Herat sorunu Muhammed Şah döneminde de devam etmiştir. Ekonomik olarak İran'ın

İngiltere Hindistan sömürgelerini ele geçirdikten sonra bu sömürgesine giden yolun güvenliğini korumak için Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü korumak politikasını takip etmiştir. Fransa'nın Mısır'ı işgali karşısında bu yol üzerinde güçlü Fransa'yı uzaklaştırmak için Osmanlı devletinin yanında yer almıştır. Çıkacak Osmanlı-İran savaşının ağırlık noktalarından birisi de Basra körfezi olacaktır.

durumunun da Osmanlı Devletinden farklı olduğu söylenemez. İran'daki Osmanlı diplomatları Ali Namık ve Ali Rasim'in İstanbul'a gönderdikleri yazılardan da İran'ın iç durumunun pekiyi olmadığı anlaşılmaktadır. Bütün bu olumsuzluklar göz önüne alındığında çıkabilecek savaş İran'ı her yönden daha da sıkıntıya sokacaktı.

İngiltere ve Rusya'nın Arabuluculuktaki Amaçları İngiltere Hindistan sömürgelerini ele geçirdikten sonra bu sömürgesine giden yolun güvenliğini korumak için Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü korumak politikasını takip etmiştir. Fransa'nın Mısır'ı işgali karşısında bu yol üzerinde güçlü Fransa'yı uzaklaştırmak için Osmanlı devletinin yanında yer almıştır. Çıkacak Osmanlı-İran savaşının ağırlık noktalarından birisi de Basra körfezi olacaktır.

Muhtemel savaş İngiltere'nin Basra körfezindeki çıkarlarını etkileyebilirdi. Bunun için İran-Osmanlı ihtilaflarının barışçı yollardan halledilmesini istiyordu.

Rusya'ya gelince Kafkasları ele geçiren Rusya Lezki ve Gürcistan halkı Rus işgalini kabullenememişlerdi ve Rusya'ya karşı isyan etmek üzere idiler. Rusya hem bu durumdan çekiniyordu hem de nüfuzu altındaki İran'ın çıkabilecek Osmanlı-Rus savaşında yenileceğini bildiğinden İran'ın savaşa girmesini istemiyordu. Ayrıca İran'ın Rusya'ya önce yaptığı savaştan ödemesi gereken tazminat vardı. Rusya İran'dan bunu alamayacağını bildiği için Osmanlı-İran anlaşmazlığını sulh yoluyla halledilmesi ve İran'ın Osmanlı devletinden talep ettiği tazminat ve toprak taleplerinde başarı elde ederse İran'dan para ve toprak alabilirdi.²⁴

Kısacası İngiltere ve Rusya bölgede bir savaş istemiyorlardı. Rus ve İngiliz elçiliklerinden Temmuz 1842'de Osmanlı Hariciye Nezaretine verilen yazılarda doğu topraklarında asayiş ve sulhün korunmasının devletleri açısından önemini vurguladıktan sonra çıkabilecek anlaşmazlıklara kayıtsız kalamayacaklarını ifade etmişlerdi.²⁵

İki devletin elçilerinin Tahran ve İstanbuldaki elçilerinin yoğun gayretleri sonucunda iki devlette meselelerin görüşmeler yoluyla halledilmesini kabul ettiler.

Konferans Yerinin Tespiti ve Temsilci

Seçimleri

Sorunlar görüşülerek barış yoluyla halledilmesine karar verildiğine göre görüşme yeri neresi olacaktı. Rusya ve İngiltere Osmanlı devletine başvurarak İran'ın görüşme yerinin seçimini Osmanlı devletine bıraktığını, İran murahhasıyla birleşmek üzere bir murahhas seçmesini istemişlerdi.²⁶ Osmanlı devleti de Erzurum'u önermişti. Bu şehir İran, Rusya ve İngiltere tarafından da uygun bulundu. İki devletin başkentlerinin orta yerinde bulunuyordu.

Osmanlı devleti tarafından murahhas olarak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azasından Nuri Efendi seçildi.²⁷ Ancak Erzurum'a gelen Nuri Efendi'nin 1 Mart 1843 Çarşamba günü sakin olduğu konakta kalp krizinden ölmesi üzerine Yerine hariciye katipliği ve mektupçuluğu görevlerinde bulunmuş Enveri Efendi gönderilmiştir.²⁸

İran tarafından ise Mirza Cafer Han seçilmiştir. Erzurum'a hareket edeceği sıralarda akciğer zarı iltihabı hastalığına yakalanması üzerine yerine Mirza Taki tayin olunmuştur.²⁹ Arabulucu devletler temsilcileri olarak da İngiltere tarafından Albay Williams, Rusya tarafından da Albay Daniese seçilmişlerdir.³⁰

Bağdat Valisi Cecip Paşa'nın

Kerbela Harekâtı

Tüm temsilcilerin Erzurum'a ulaşmasından sonra oturumlar başlayacağı sırada Bağdat'tan gelen bir haber her şeyi alt-üst etmiştir. Bağdat valisi Necib Paşa Kerbela üzerine bir tedip harekâtı yapmıştır. Kerbela kasabasının o zamanki durumu hakkında en doğru bilgiyi olayları araştırmak üzere gönderilen Namık Paşa vermektedir. Kerbela Bağdat kasabasına 16 saat mesafede bir yerdi. Mahallat defterlerine göre 865 İranlı, 1977 Arap ve 8 Hint olmak üzere 2850 hane bulunmaktaydı.

Rusya'ya gelince Kafkasları ele geçiren Rusya Lezki ve Gürcistan halkı Rus işgalini kabul lenememişlerdi ve Rusya'ya karşı isyan etmek üzere idiler. Rusya hem bu durumdan çekiniyordu hem de nüfuzu altındaki İran'ın çıkabilecek Osmanlı-Rus savaşında yenileceğini bildiğinden İran'ın savaşa girmesini istemiyordu. Ayrıca İran'ın Rusya'ya önce yaptığı savaştan ödemesi gereken tazminat vardı. Rusya İran'dan bunu alamayacağını bildiği için Osmanlı-İran anlaşmazlığını sulh yoluyla halledilmesi ve İran'ın Osmanlı devletinden talep ettiği tazminat ve toprak taleplerinde başarı elde ederse İran'dan para ve toprak alabilirdi.

S Kasabanın nüfusu 15-16.000 kişi olmasına rağmen bazen 60-70 bin nüfusa kadar çıkmaktaydı.³¹

Kerbela Şiiler açısından büyük önem taşıyordu. Hz. Hüseyin'in burada şehit edilmesi ve mezarının burada bulunmasının yanında başka pek mezar bulunmaktaydı. Bundan dolayı bir kısım insanlar Ali Bey'te sevgilerinden ve başka sebeplerden dolayı vatanlarını terk ile Kerbela'ya gelmişlerdi. Hatta buradan ev, bahçe gibi emlak alarak kalıcı olarak yerleşmişlerdi.³² Böyle yerleşenler yanında İran'da suç işlemiş kimseler de cezadan kurtulmak için buraya gelmişlerdi. Bunların bazıları yanlarına birtakım ayaktakımını alarak mafya türü bir yapılanmaya gitmişlerdi.³³

Askeri harekâta karar veren Necip Paşa Kerbela'ya yazı göndererek Hz. Hüseyin ve Hz. Abbas türbelerini ziyaret edeceğini, kasabaya bir mütesellim tayin ve maiyyetine yeterli asker bırakacağını, karşı çıkılması halinde zorla yapacağını belirten bir mektup göndermişti. Bu durumu İran şehbenderi Molla Abdülaziz ile Fransa ve İngiltere konsoloslarına da bildirmişti. Kasabada olan İran vatandaşı ziyaretçilerin de Kerbela'yı terk etmelerini istemişti.³⁴ Bütün bu uyarılara rağmen şartlarının kabul edilmemesi üzerine askere yürüyüş emri verilmiş, çatışmalarda halktan ve askerden ölenler olmuştur.³⁵

Kerbela'da yaşanan bu hadise İran'da infial uyandırmıştır. Yaşananlar değişik rivayetlerle anlatılmaya başlanmış, müctehidler halkı cihada çağırmaya başlamışlardı. Alınan haberlere göre Şiiler ellerine geçirdikleri Osmanlı tebasını öldürseler bile teselli olmayacak şekilde kinle dolmuşlardı. Hatta İran'da yaşayan sünîleri bile rahatsız etmeye başlamışlardı.³⁶

Konferansın devam etmesi tehlikeye girmişti. Bu durumda arabulucu devlet Rusya ve İngiltere İran'ı görüşmeye devam ettirmek için yoğun çaba sarf ettiler. Osmanlı devleti Kerbelada yaşananları araştırmak için Tırhala eski mutasarrıfı Namık Paşayı göndermiştir.³⁷ İngiltere tarafından da Mösyö Farent gönderilmiştir.³⁸

Her iki şahsında hazırladıkları raporlara göre, Osmanlı devletinin bu askeri harekâta haklı olduğu anlaşılmaktadır.

İran'ı teskin etmek için Vali Necip paşanın azledilmesi gündeme gelmiş ise bölgenin yapısından dolayı otorite sağlamış bir valinin azledilmesinin, devlete sorun çıkaran aşiretleri cesaretlendireceği düşüncesiyle Osmanlı devleti tarafından kabul edilmemiştir.³⁹ Necip Paşa'ya bir daha böyle zamansız bir askeri bir operasyon yapması halinde azledileceği ihtarı yapılarak durum geçirilmiştir.

Konferansın Çalışmaya Başlaması ve Sorunların Görüşülmesi

Konferansta temsilciler devletleri tarafından verilen yetki çerçevesinde devletlerinin haklarını savunmaya çalışıyorlardı. Bir sonraki oturumda görüşülecek konu önceden belirlendiği için temsilcilerin oturuma hazırlıklı olarak geliyorlardı. Toplanmayı engelleyecek bir durum olmadığı müddetçe sabah saat yedi civarında toplanılıyordu. Öğle yemeğinde verilen aradan sonra tekrar başlayan görüşmeler akşam ezanına kadar devam ediyordu.

Konferansda görüşmelerin elde olmayan bazı nedenlerden dolayı zaman zaman kesilmesi ve her oturumdan sonra durumun devletlerine bildirilmesi, bazen görüşmelerin tıkanması üzerine temsilcilerin devletlerinden görüş istenmesi gibi nedenlerden doları oldukça uzun sürmüş ve 1847'de Erzurum'da antlaşmanın imzalanmasıyla sona ermiştir.

Oturumların başlayacağı sırada Necip Paşa'nın Kerbela'ya gerçekleştirdiği askeri hareket nedeniyle ertelenen görüşmeler 15 Mayıs 1843 Pazartesi günü başlamıştır. İlk oturum toplantıya katılanların katılma sebeplerinin bilinmesine rağmen, resmi görüşmeler olacağı ve sonunda bir antlaşma imzalanacağı için devletleri tarafından murahhaslara verilen ruhsat-namelerin kontrolüyle başlanmıştır. İran murahhasının ruhsat-namesinde murahhas yerine vekil tabirinin yazılı olmasından dolayı Enveri Efendi itiraz etmiş ise de Rusya ve İngiltere temsilcilerinin, İran tarafından tayin edilen murahhasın tam yetkili olarak tayin edildiğine dair İstanbul'daki elçiliklerine yazı gönderildiğini ifade etmeleri üzerine kriz aşılmış, meselelerin görüşülmesine devam edilmiştir.⁴⁰

Bundan sonra iki tarafta karşılıklı olarak birbirlerinden şikâyetçi oldukları hususları sıralamışlar, Erzurum'da bulunma gerekçelerini açıklamışlardır. Enveri Efendi Süleymaniye, Mirza Taki de Muhammere konusunda karşılıklı olarak birbirlerini suçlamışlardı.⁴¹ İlk oturumlarda iki taraf arasındaki meseleler açık olarak belirlenmeye çalışılmıştır.

24 Mayıs'ta başlayan ikinci oturumda yine görüşmelerde iki tarafın görüşmelerde esas olacak isteklerinin belirlenmesine çalışılmıştır. Uzun görüşmelerden sonra arabulucu devletler temsilcileri, Mirza Taki'ye devleti tarafından hangi hususları görüşmek üzere görevlendirildiğini yazılı olarak Enveri Efendi'ye vermesini, Enveri Efendi'nin de kendi devletinin isteklerini Mirza Taki'ye vereceğini söylemişler ve amaçlarının iki devlet arasında dedi-koduların kaldırılarak iyi ilişkilerin kurulmasını sağlamak olduğunu ifade etmişlerdir.⁴²

Süleymaniye meselesinin görüşüldüğü oturum 8 Kasım 1843 tarihinde başlamıştır. İki taraf da tarihi kayıtlarla Süleymaniye üzerinde hak iddia etmişlerdir. Enveri Efendi Kasrı Şirin Antlaşmasını asıl nüsha ile Düstur'ul-inşa, Gülşen-i Maarif, Tarih-i Naima gibi güvenilir kitaplardaki kayıtlarla karşılaştırarak ispat etmeye çalışmıştır. Oturumlar karşılıklı olarak iddialarla tamamlanmıştır.

Muhammere meselesinin görüşüldüğü oturumda Mirza Taki "*Muhammere*

konusunda ümenayı Devlet-i İraniye bana verdikleri düsturu'l-amelde yani talimatımda Muhammere İran devletinin bir yeri idi ve yeridir” şeklinde bir girişten sonra Bağdat valisi Ali Rıza Paşa’nın bura halkını katledip mallarını da yağmaladığını iida etmiştir. Buna karşılık ta Enveri Efendi Muhammere’nin Basra Eyaletine bağlı bir Osmanlı toprağı olduğunu vurgulamış ve burada meskûn Ka’b aşiretinin vergi vermemek için isyan ettiklerini belirtmiştir. Bundan sonra iki temsilci arasında karşılıklı iddialar devam etmiştir. Osmanlı Dveleti tarafından Muhammere’den getirilen Şeyh Samirü’l-Gazban ve Abdulkadir Efendi toplantıya getirilmişlerdir. Enveri Efendi Muhammere’nin eski isminin dere olduğunu, berat ve sair senetlerde de böyle olduğunu söylemiştir. Şahitler de Muhammere mine’l-kadim Basra mülhakatından Devlet-i Aliyyenin mülkü olub aslı da bağât idi. Sonradan biraz adam biriküb bir kasaba oldu” şeklindeki ifadeleriyle Enveri Efendi’nin iddialarını desteklemişlerdir.

Bundan sonra Şehzadeler ve diğer sığınmacılar, Zehav, aşiretler, gümrük ve ticaret, hac ve ziyaretlerde yaşanan sorunlar yapılan oturumlarda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Osmanlı-İran arasındaki bu anlaşmazlık Rusya ve İngiltere arasında bir çıkar mücadelesi hâlini almıştı. Rusya İran’ı, İngiltere’de Osmanlı devletini desteklemiştir.⁴³

Enveri Efendi’nin hariciyede yetişmiş biri olarak konferansta ağırlığı hissedilmiştir. İddialarını ispat için çeşitli kaynaklardan kayıtlar getirmesi ve Erzurum’a görüşmelere getirdiği şahitlerle iddialarını delillendirmesi dikkate değer hususlardandı.

Buna karşılık konferansta Mirza Taki’nin Enveri Efendi’nin verdiği çetin mücadele karşısında yetersiz kaldığı gözlemleniyordu. Zehav meselesinin görüşülmesi sırasında *“bu maddenin müzakeresi memuriyetimden hariçtir”* şeklinde ifade kullanması ve görüşmelerden çekilerek iki defa kalkıp gitmek için hayvan ve uşaklarını hazırlatması da bunu kanıtlıyordu.⁴⁴

Görüşmeler sırasında yaşanan olumsuzluklara ilaveten konferansın uzamasına bir de İran heyetinde bulunan bir şahsın neden olduğu bir olay nedeniyle Erzurum halkının ayaklanması eklenmiştir⁴⁵. Konferansın akibeti bir defa daha tehlikeye girmiştir. Erzurum’u terk etmek düşüncesinde olan Mirza Taki, Rus ve İngiliz temsilcilerinin ikna çabaları sonucunda vazgeçirilmiştir.⁴⁶ Osmanlı Devleti tarafından da Mirliya Akif Paşa olayları araştırmak ve Mirza Taki Han’ın *“taltif-i memuriyeti”* için görevlendirilmiştir. Olaya karışanlar yakalanmış ve yargılanmıştır. Olayda Mirza Taki’nin uğradığı maddi kayıplara karşılık 1.500 kese akçe gönderilmesine karar verilmiştir.

Bütün bu aksiliklere rağmen oturumlar tamamlanmış ve sıra Osmanlı-İran arasında yapılacak antlaşmaya gelmişti. İngiltere ve Rusya tarafından 9 maddelik bir taslak hazırlanmıştır. Bu taslakta Osmanlı ve İran devletleri kabul ettikleri,

etmedikleri maddeleri müzakere ettikten sonra ortaya bir antlaşma metni çıkmıştır. XIX. Yüzyılda imzalanan iki Erzurum Antlaşmasından ikincisi olan Erzurum Antlaşması 1 Haziran 1847'de imzalanmıştır.

1847 Erzurum Antlaşması

I. İki devlet birbirlerinden talep ettikleri nakit paradan tamamen vazgeçiyorlardı. **IV.** Maddedeki talep iddiaları bu maddenin dışında tutuluyordu.

II. Zehav sancağının batı tarafı Osmanlı Devletine, doğu tarafı İran'a bırakılıyordu. Süleymaniye sancağı tamamen Osmanlı devletine bırakılıyordu. İran bu sancakta hiçbir hak talep etmeyecekti. Şaddül Arab'ın denize düküldüğü yerden İki devletin sınırlarının birleştiği yere kadar İran devletinin gemileri serbestçe gidip geleceklerdi.

III. İki taraf toprak konusunda birbirlerinden toprak konuisundaki bütün taleplerinden vazgeçeceklerdi. Antlaşmadan sonra sınır çizilmesi konusunda iki taraf görevliler ve mühendisleri tayin etmeyi kabul ediyorlardı.

IV. İki tarafta meydana gelen hasar ve tehir olunmuş olan mera vergisinin adalet üzere belirlenmesi için antlaşmadan hemen sonra memurlar tayin etmeyi kabul ediyorlardı.

V. Osmanlı devletine sığınan İran şehzadelerinin Bursa'da ikamet etmelerine ve halen buldukları yerden uzaklaştırılmalarını ve İran ile ilgili gizli isteklerine izin verilmeyeceğini kabul ediyordu. Diğer firariler konusunda eski Erzurum Antlaşmasının hükümleri aynen kalıyordu.

VI. İran tüccarı ticaret mallarının gümrük vergilerini, mallarının o zamanki ve geçerli kıymete göre nakit veya maldan 1823 tarihinde imzalanan Erzurum Antlaşmasının ticarete dair olan maddesine göre yerine getirilmesini kabul ediyorlardı.

VII. Osmanlı Devletinde bulunan kutsal yerlerin İran ziyaretçileri tarafından ziyaret edilmesini için gerekli güvenliğin alınmasını Osmanlı devleti kabul ediyordu. Osmanlı devleti diğer devletler konsoloslarına uyguladığı bütün imtiyazları İran şebenderlerine de uygulayacaktı. İran da, Osmanlı Devletinin topraklarında tayin ettiği konsoloslara ve İran'a gidip gelen Osmanlı tüccar ve tebasına da aynı muameleyi yapacaktı.

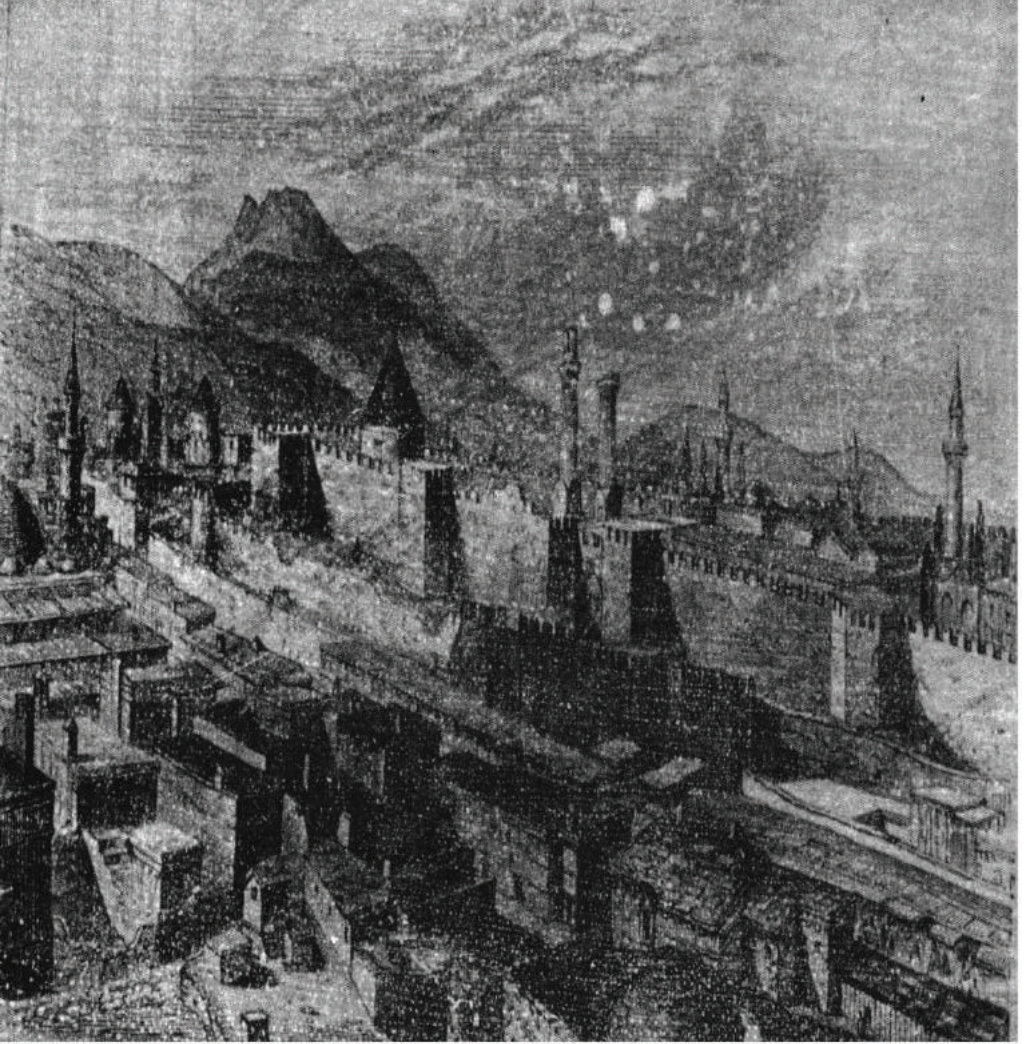
VIII. İki İslam devleti sınır bölgelerindeki aşiret ve kabilelerin yağma ve hırsızlıklarını önlemek için gerekli tedbirleri alacaklardı. İki devlet birbirlerinin arazisinde meydana gelen gasp, öldürme gibi her türlü tecavüzi hareketin üstesinden geleceklerdi. Sahipleri belli olmayan ve anlaşmazlık halinde bulunan aşiretlere ikamet edecekleri yerleri seçme tercihi verilmiyordu. Tabiiyetleri belli olan aşiretler ise bağlı oldukları devlet topraklarına girmeye zorlanacaktı.

IX. Eski antlaşmalar özellikle 1823 tarihinde Erzurum'da imzalanan antlaşmanın, bu antlaşma ile değiştirilmeyen maddeleri aynen yürürlükte kalıyordu.⁴⁷

X. Erzurum Antlaşmasının imzalanmasından sonra 3. Maddede bahsedildiği gibi sıra sınır tespiti için komisyon kurulmasına gelmiştir. Komisyonda devletler, Osmanlı Devleti Derviş Paşa, İran Mirza Cafer Han, Rusya Çirikof ve İngiltere Williams başkanlığındaki heyetler tarafından temsil edilmiştir.

Osmanlı Devleti Derviş Paşa'ya Kotur'un Osmanlı sınırları içerisine alınmasını talimatını verilmişti.⁴⁸ Derviş Paşa talimata uygun olarak Kotur'u Osmanlı sınırları içerisine almıştır. İran temsilcisi Mirza Cafer Han bunu kabul etmemiş, Kotur'un eski durumuna getirilmesine kadar Bağdat'tan Basra'ya hareket etmeyeceğini bildirmiştir.⁴⁹ İran'dan aldığı talimattan sonra Kotur hakkındaki iddialarından vazgeçmiş ve Basra'ya hareket etmiştir.⁵⁰

Sınır komisyonu dört yıl kadar çalışmış ise de çok karmaşık bir durumda olan sorunu çözememiştir. Daha sonra sınır konusunda zaman zaman Osmanlı İran komisyonları toplanmışsa da mesele çözülememiştir.⁵¹

19. YÜZYILIN ORTALARINA DOĞRU ERZURUM

مطام از نظر فایده شدت نورک ادبشی نایبند مورفا روسیه صفندی سوسینف طرفه نظریه نظامه بر طرفه مکتوبات
 زحمته
 طرفه نواز دیده اجازة نظر دولیله ابراهه دونی بست قضیه صحت وسات بر مفاطع صحیح در دولیله صور مخالف طرفه
 بیانه نشانه هر سبب در کار سوسنی جانناز ابرم و کاذب مالک سرفه آن مفاطع صحت و سستی درین نزدیک نوبه مکتوب ادبشی
 معلوم عالیله اولاده مودره اولیله مخالف آثار مخالف رف و اولیله مکتوب ادبشی مکتوب ابرم در اولاده عالیله
 ادبشی اولیله استعاره صحیح نظر طرف دولیله بینه صحیح اظهار سوسنی حاله ابراهه دولیله سوسنی اولاده خانه تقیت
 در حکم در کار اولیله در دولیله مودره ادبشی روسیه دونی حقه ظهور کلان اعتمادی دولیله مکتوب ادبشی
 اولاده صحت و فطنتی سوسنی ایجاب بله کتا دولیله عملی اعلامه فرصت و بعد مجوز رفاریتقوله و فتنه
 سیت و سوسنی نوبه سبب ایضا بله انتخابه هفت ابرم کلین و دولیله بابت تخمین اولیله بر صاف حیه مستوفیله افند و کتا
 سوسنی مکتوب ابرم در طرفه بر دستاهه صیله سوسنی اولاده طرفه و سبب صلاحی در سوسنی مکتوبه ماعدا ابلی دولیله سوسنی
 سوسنی مکتوب ابرم نایب و کتبه محتاج اولیله در طرفه آن سببه کان فو هکله معاونت اسناد سوسنی در کار اولیله
 احوال صحت در طرفه مفاطع سوسنی سبب سوسنی افادت تا سبب نظاره وضع اولاده استوارت فاضلی کرک ذمه عالیله
 در کار و سوسنی اولیله دولیله دولیله مکتوبه سوسنی اولیله سوسنی اولیله سوسنی اولیله سوسنی اولیله
 اولیله افاد دیار و رفه ابرم مکتوبه در کتا اولیله

RUSYANY ARABLUCULUK ÇASIMASI DOA. İM. 10584

ارزوده مفید انگیزه دوده فقهی فلسفی مسوولیت طفله طهرانی ادبی و عکسگزار سر زینبوسبیل صباغی طرفه بنایه
فلسفی مدنی و ادبی ترجمانی دانشمند سوی فیکریه امام افغانه در قه و محمد افغانه

شهره همه میرزا طفله بنای فقهی و ادبی باره طوب ابله فدی طرفه بنای افغانه در و طهرانی کتونه کلمه اولاد
کلمه شکیب اولاد و ابود کلمه بن دوده غنا بنه طبعه تجاوز انهمی باغیتره و بنه مقدم شهره مدنی و ادبی
مدور باشنه کلمه بنی شاهن حکم کلیدی ایشله ایدی لکراسی اطرفی اکلاشیلده و صاحب سبیل مسوولیت
پایه بود که صدرایان حاجی میرزا افسی یکا سوزدوردی دینه اعتماد حاصل اولدی که اگر فی کلامی پشایبیر طرفه سوزد
انسه و هاضمه اطرفلس عکس کوردی فیکه دینه فیکه مجدا عکس کوردی مزانیسه برسه میرزا رضی بانزه اولاد عکس کوردی
بیر تبرزه دونه بلور و نظه بدینک امینی و کوردلرک برانده بنای منن اجمعه مدور سر باشنه بره قدر عکس کوردی و دینه فیکه
بدین ایشلاک اطرفلسه اینه ایزنه کار بانیزه ایزه ویردی فیکه حاجی میرزا افسی سوزدوردی و مسوولانه به ایدیه بدینک سوزد
اقیم واقع اولاد منازک لرمزه داغر الدب کوردیسه اطرفلس نظیرک ایدیه قریبا کله چاک بیایدلر کلامه و ایشله یولنی اولد
تعمیر بیاض بالواره بدین اینه یات نظیرک مجدا بانیزه عکس کوردی ایدیلر ایدیلر ایزا بانیزه بود عکس کوردی
وارد کوردی که شیه واقف برانده اگر یات نظیرک بدینک سوزدوردی طرفه بنای بر فکشی بیایدلر بدینک ایدیه فکس ایزا
کوردی کوردی و اندن طبع نظره روسیه و انگیزه دونه بنی ابرانولر آیم دوشور دید انده ایدیلرله طوب برادیم
مدور غنا بنی تجاوز اتمام دینه بدینک فیکه اتمک اوزره بدینک الدب سوزدوردی انگیزه دولق ابرادیلر طرفه
انسه اولقدر نکلی اتمک اوزره روسیه لودن فرقرار و کوردیلرک فقه و قدر بنی ایدیلرله و یات نظیرک بدینک
فکشی دوله علیجه اولدین فقه و شانه و شوره هر دوله عنده معلوم اطرفی و ابرانولرک فکس ایزا ایدیه
بنی اینه بنفس سوزلره ایشله سوزلرک ابرانولرک دوله غنا بنی ابله محاربه مدلی بدینک ایزا نظره علی بنای دولق
سوزدوردی اولدین زینبایانته کوردی سوزدوردی و سلیمان طرفه انگیزه روسیه ایدیلرک طرفه بنای کوردی ایدیه اولدیلر
سوزدوردی اولدین و ایشله و لکه ده ایزا ایدیلرک کوردی نظره ایدیه بنی ویردی بدینک صاحب سبیل طرفه بنای فکشی
کی مسوولانه صباغ و نکله افغانه ایدیه

- 1 Taberi-i Kebir Tercümesi Cilt III, İst. 1983, s. 234.
- 2 ÜÇÖK, Bahriye (1983), İslam Tarihi. Emeviler Abbasiler, Ankara. s.40.
- 3 İBNÜ'L-ESİR (1986), El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi-İslam Tarihi X, (çev. M. Beşir Eryarsoy) İstanbul. s.86.
- 4 GÜNDÜZ, Tufan Safeviler, TDV İslam Ansiklopedisi cilt 35, s. 451.
- 5 HİNİZ, Walther (1948), Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt, (çev. Tefik Bıyıkçoğlu), Ankara. s.8-9.
- 6 UZUNÇARŞILI, İsmail (1988), Hakkı Osmanlı Tarihi II, Ankara. s. 265-269.
- 7 UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı Osmanlı Tarihi II, s. 348-361.
- 8 UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), Osmanlı Tarihi III/1, Ankara. s. 64-68.
- 9 MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih İran (Safeviler Dönemi), TDV İslam Ansiklopedisi c. 22, s. 407.
- 10 KARADENİZ, Yılmaz (2006), İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925) İstanbul, s. 67.
- 11 ŞANİZADE, Şanizade Tarini II, İst. 1290, s. 384.
- 12 AHMED CEVDET PAŞA, Tarih-i Cevdet XI, İst 1302, s. 12.
- 13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). HH. 37241; 43203-C İMM. 843/2.
- 14 BOA. İMM. 843/2.
- 15 Rıfat Efendi, Verdü'l-Hakayık(yty), s. 42,
- 16 BOA. Hariciye Nezareti Mektubi kalemi 121-1, s.31.
- 17 BOA. İMM. 1044/4.
- 18 BOA. İMM. 1043/2.
- 19 BOA. İMM. 1047/15.
- 20 BOA. İMM. 1045/2.
- 21 BOA. İMM. 1047/8.
- 22 BOA. İMM. 1047/12. İMM. 1048/6.
- 23 BOA. İMM. 1066/12.
- 24 BOA. İMM. 1080/11.
- 25 BOA. İMM. 1058/4; 1058/3.
- 26 BOA. İMM. 1071/8.
- 27 BOA. İMM. 1069/5.. İMM. 1071/1
- 28 BOV. İMM. 1833/12. İMM. 1833/3.
- 29 BOA. İMM. 1836/11.
- 30 Devletler heyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Aykun, Erzurum Konferansı ve Osmanlı-İran Hudud Antlaşması, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış doktora Tezi) s. 76-77.
- 31 BOA. İMM. 1832/2
- 32 BOA. İMM. 1832/2.
- 33 BOA. İMM. 1832/2.
- 34 BOA. İMM. 1832/2.
- 35 BOA. İMM. 1840/18.
- 36 BOA. İMM. 1072.2.
- 37 BOA. İMM. 1832/4.
- 38 BOA. İMM. 1840/20
- 39 BOA. İMM. 1839/7; BOA. İMM. 1839/8.
- 40 BOA. İMM. 1071/1.
- 41 BOA. İMM. 1071/1.
- 42 BOA. İMM. 1073/4.
- 43 BOA. İMM. 1080/9.
- 44 BOA. İMM. 1080/14.
- 45 BOA. İMM. 2336/1.
- 46 Ademiyyet, Emir-i Kebir ve İran, 1259, s. 108. İMM. 2333.
- 47 BOA. İMM. 1094/7; Muahedat Mecmuası III, Dersaadet 1926, s. 5-8.
- 48 BOA. İH (İrade Hariciye), 1793/1.
- 49 Müşirü'd-devle Mirza Cafer Han, Risale-i Tahkikat-ı Serhaddiye, Tahran 1926, s. 48-49.
- 50 BOA. A. DVN. DVE. 20/93.
- 51 Sınır komisyonunun çalışmaları hakkında geniş bilgi için bk. Aykun, Erzurum Konferansı ve Osmanlı-İran Hudud Antlaşması.